

Csepeli György-Örkény Antal

Politikai-ideológiai nézetek a társadalmi rendszerváltás folyamatában

Az államszocialista rendszerek bukását a megfigyelők és cselekvők nyugaton és keleten egyaránt forradalomként értelmezték. Már ezen a konferencián is kiderült azonban, hogy ez az értelmezés elhamarkodott és pontatlan. Visszatekintve egyre inkább úgy látszik, hogy a „a forradalom”, mint közhasznú értelmezési séma betömködte az átélt és megfigyelt - kétségtelesenül meglepetésszerű és váratlan - eseménysorozat által kiváltott szemantikai űrt. A forradalom szó progresszív, valamint romantikus vonzatainál fogva felettebb alkalmasnak bizonyult az események legitimálására, történelmi-filozófiai rangra való emelésére.

Józanabban viszonyulva a történetekhez elsőként a pontos elemzés érdekében vizsgálati dimenziókat kellene elkülöníteni. Ezek külön-külön történő vizsgálata a jövő történészei számára bizonyára hasznos szempontokat fognak majd tartalmazni. Kézenfekvő a politikai, az ideológiai, a gazdasági, a társadalmi, kulturális, morális, valamint a generációs, netán nemi dimenziók elkülönítése. Ezeknek az egydimenziós vizsgálatoknak az alapján kiderült, hogy az egyközpontú, túlpolitizált és túlideologizált államszocialista modernizációs kísérlet egyértelműen negatív következményekkel járt akár a kísérlet „vezetőit”, akár „alanyait” nézzük.

A politikai rendszer a maga, bár egyre finomodó, de voltaképpen végig érvényesülő félelem- és szorongáskeltő technikáival elidegenítette és atomizálta a társadalmat, mely a demokratikus viszonyok között, úgy látszik, kevéssé képes magára találni. Az ideológiai rendszer tartalmaiban és értékeiben egyre jobban kiürült, rítusgyakorlásra egyszerűsödött. Ám ezzel elérte az értékek kiürülését, hiteltelenedését is, szabadon hagyva a terepet a nemzeti retorika és minden típusú utópia számára. A gazdaságban - elsőként Magyarországon - a bürokratikus redisztribúció mellett kifejlődött a második gazdaság, mely tömegével teremtette meg a kapitalizmusra történő átmenet mentális feltételeit, a vállalkozásra kész attitűdöt, rehabilitálta az egyéni haszonszerzés értékét. Az államszocialista rend, mint arra Tamás Gáspár Miklós ma reggel célzott, leginkább maradandó hatásokat a kulturális dimenzióban okozott: megnövekedett az iskolázottsági szint, modern szakértelmiség jött létre, ha sok akadályon keresztül is, de az ország mind a tömegkultúra, mind a magaskultúra szintjén késszé vált a szinkron nyugati kulturális ösztönzések befogadására. Legkevesebb jót a morális dimenzió kapcsán mondhatunk, mivel a vizsgálatok és a köznapi tapasztalat azt mutatják, hogy viselkedéskultúránk barbarizálódott, agresszívakké, türelmetlenekké váltunk. A mindennapi szolidaritás tartalékai meggyengültek. Ezt a problémaköteget emlegették az elmúlt rendszerben szemérmesen TBZ-ként (melynek jelentése: társadalmi beilleszkedési zavarok), bár nyugodtan nevezhették volna nevén is: ez az anómia állapota. Bár ez a szó épp úgy ért-

hetetlen, mint a TBZ. A morális ellehetetlenülés súlyos örökség. A rendszerváltás és a generációváltás kapcsolódásáról tegnap Fodor Gábor beszélt, és az ő szavaiból is kiderült, hogy a Fidesz politikai avantgárdja csak részben generációs jelenség. A politikai ártatlanok nemzedéke legalább annyira az államszocialista rendszer bomlása folytán megnövekedett politikai mozgástér műve. Legkevesbé vizsgált dimenzió, bár ha a hamarosan napirendre kerülő abortusz-vitára gondolunk, felettébb aktuális és a társadalmi modernizáció szempontjából nagyon jelentős vonatkozás: a nők emancipációja. Ezen a téren visszafordíthatatlan társadalmi és társadalomlélektani változások mentek végbe, anélkül, hogy a politikai diskurzus szereplői tudomást vettek volna e változásokról. Várható azonban, hogy ez lesz az a kérdés (abortusz, női egyenjóság, válás), melyet a keresztény ideológia kurzusa a maga elképesztő dogmatizmusával semmiképpen sem fog tudni kezelni.

A fentebb felsorolt egydimenziós megközelítések kiinduló kérdéseit, hipotéziseit és persze következtetéseit is mélyrehatóan befolyásolta az a jóakarató várákozás, miszerint Kelet-Európában a francia forradalom után pontosan 200 évvel végre ütött a nemzeti függetlenség, a demokratikus politikai berendezkedés, a liberális gazdaság, a civil társadalom, valamint az emberi és polgári jogok teljeskörű érvényesülésének órája. Talán adalék a forradalom szó járványszerű elterjedésére az 1989-1990-es változások jelölésére, hogy a fejlemények tudós és újságíró megfigyelői úgy vélték, miszerint a válságba került államszocialista rendszert a civil társadalom, a magán gazdaság, a konzekvens politikai liberalizmus értékei által mozgósított progresszív néptömegek buktatták meg. Az elmúlt év történései rácafoltak erre a várákozásra.

Két évvel ezelőtt, 1989 tavaszán folytatott vizsgálatunk során arra tettünk kísérletet, hogy az éppen zajló rendszerváltás társadalmi leképezését, ideológiai-politikai megítélésének jellegzetes típusait elkülönítsük. Célunk akkor távolról sem a közvéleménykutatásokban rutinszerűen alkalmazott reprezentatív nézet- és véleményfelmérés volt. Arra törekedtünk, hogy a bomlófélben lévő magyarországi államszocialista rendben párhuzamosan jelenlévő két társadalomszervező mechanizmus, a piac és a redisztribúció kognitív hatásait tanulmányozzuk. Kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy a redisztribúció kognitív tartalékai hatalmasak. Az antiliberalizmus, autoritarizmus, nemzeti etnocentrizmus a redisztribúciós mechanizmushoz való egzisztenciális kötődés szinte törvényszerű következménye. (Ez bizonyos esetekben manifeszt érdekelttség, bizonyos esetekben pusztán tehetetlenségi nyomatók.) Másfelől azt is kimutattuk, hogy a piaci mechanizmushoz való kötődés kognitív következményei nélkülözik a konzekvens liberalizmust, mind a gazdasági, mind a politikai és kulturális tematikákat illetően.

Az 1989-es vizsgálat eredményei alátámasztják azt a más úton is kikövetkeztethető állítást, miszerint a rendszerváltás a politikai-ideológiai tudás, valamint a tudás tartalmait meghatározó egzisztenciális viszonyok tekintetében inkonzisztens helyzetben érte a magyar társadalmat. Ha az inkonzisztenciákra vonatkozó eredményeinket az 1990-1991-es évek fényében továbbgondoljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a politikai cselekvésre vállalkozó értelmiségi elit jellegzetesen kétféle, ám egyaránt konzisztenciára törekvő

ideológiával reagált a helyzetre. Jól nyomon követhető a nemzeti ideológia jegyében szerveződő konzisztencia-törekvés, valamint a konzekvens gazdasági és politikai liberalizmus színrelépése. Mindkét irányzat egységesen lépett fel a szocializmus ideológiája és megvalósult politikai-gazdasági rendszere ellen. Ezáltal az 1990-es választások során mind a nemzeti, mind a liberális ideológiák jelentős társadalmi támogatást értek el. A parlamenti választások első és második fordulója között mindmáig kielemezetlen okok folytán a nemzetgondolat konzisztenciája kerekedett felül. Ez azonban nem felejtetheti azt a belső ellentmondást, ami a győztes koalíció retorikájának piacpárti és nemzeti jelszavai között feszül. Utóbbiak gyorsan felsorakoztatják maguk mögé a szocialista ideológiáról hamar elfelejtkezett, redisztribúcióban érdekelt államszocialista bürokráciát, illetve az értelmiségnek bizonyos, ebben érdekelt csoportjait. Ezzel szemben a konzisztens liberális politikai ideológia hívei ellenzékbe és ugyancsak ellentmondásos helyzetbe szorultak. Természetes szövetségesüket, a vállalkozói réteget mindmáig megnyerni nem tudták, és erejüket az eredendően liberális beállítódású, a nemzeti jelszavakra érzéketlen értelmiségi rétegek támogatásából merítették.

Patthelyzet keletkezett, melynek következtében a kiinduló inkonzisztenciák tömege hatalmasan megnövekedett, és teljes tanácstalanságot, bénultságot eredményezett a társadalomban. A társadalom többsége az ideologikus vitákba bonyolódott politizáló elittől elfordult, és politikai apátiába süllyedt.

1989-ben a legfontosabb eredményünk az volt, hogy a liberális értékek vállalásához elsősorban az akkor ellenzékinek számító politikai aktivitás vezetett, és csak másodsorban, gyengébben érvényesült a piaci, vagy ahogy akkor neveztük, a „pre-piaci” aktivitás hatása. E két befolyásoló tényező hatása azonban egymástól függetlenül érvényesült. Konzisztens liberalizmus jelentkezését csupán magasan iskolázott, többgenerációs értelmiségi körökben tapasztalhattuk, akiket a piachoz, a szabad vállalkozáshoz, a modern kapitalizmust működtető korszerű struktúrákhoz általunk piátóinak jellemzett viszony fűzött. Azt a következtetést vontuk le, hogy a liberalizmus mint ideológiai vonzalom voltaképpen a kulturálisan átörökített polgári hagyományokkal átítatott értelmiségi lét műve, mely értelmiségi lét társadalmunkban köztudomásúan csak szigetszerűen, sporadikusan van jelen. Jóval kiterjedtebb a kulturális tőkét nélkülöző elsőgenerációs értelmiségiek, illetve a redisztribúció árnyékaként keletkezett második gazdaság pre-piaci szereplőinek köre, ahonnan az új világ vállalkozói jöttek. (Akkoriban empirikus eszközökkel még feltárhatatlan volt a vállalkozóknak az a köre, amely az államszocializmusban szerzett politikai tőkéjét igyekezett átváltani gazdasági tőkére.) A redisztribúció proletárjaiként azonosítható tömegek végképp nélkülözik azt a kulturális tőkét, mely liberális affinitásuk kialakulására hajlamosíthat. Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy az elsőgenerációs értelmiség, a vállalkozói réteg és a redisztribúció volt (és ki tudja meddig leendő) proletárjai nem nagy vonzalmat árultak el az ideológiai-politikai-gazdasági liberalizmus eszméi iránt.

Az 1990-es választások eredményei messzemenően alátámasztották jelzéseinket, még ha azok értelmezése során explicit módon kizártuk az egész

társadalomra statisztikai értelemben vonatkoztatható általánosításokat A későbbi fejlemények is szinkronban voltak várakozásainkkal. A liberális politizálás újfajta ellenzékiisége már nem hasonlítható az 1989-et megelőző egzisztenciális kockázatokkal, komoly emberi megpróbáltatásokkal járó ellenzéki tevékenységhez. Ez a deheroizált ellenzékiiség voltaképpen üdvös fejlemény, de paradox módon egyben depolitizál is, ami azt jelenti, hogy egyre kevesebben, bár egyre intenzívebben politizálnak, miközben a társadalom tagjait szorongás gyötri. Erősödik bennük a csalódottság, a demokratikus intézményekkel szemben táplált bizalmatlanság.

A rendszerváltozás folyamatát a maga komplexitásában célszerű vizsgálni, amikor is az egyes dimenziók egyidejűleg, habár különböző ritmusban kapcsolódnak be és alakulnak át földcsuszamlásszerűen egymásra rétegződve és egymásra hatva. Az analitikusan elkülönített dimenziók a folyamat aktoraiban szintetizálódnak. Az aktorok sokszor csak teszik, amit nem is gondolnak, máskor egészen mást tesznek, mint amit gondolnak, de sokan vannak, akiket az események tehetetlenül sodornak, és nem gondolnak és nem tesznek semmit.

Ebben az előadásban egy elővizsgálat szórványos eredményeiről kívánunk beszámolni. Magát a vizsgálatot 11 országgal való együttműködésben az igazságosság- és igazságtalanság-tudat rekonstrukciójának keretében végezzük. Ezúttal az 1991 januárjában mindössze 100 főre korlátozott próbavizsgálat eredményeiről szólnunk. A minta azonban, bár elemszáma kicsi, a mai magyar társadalom fontosabb szociológiai-demográfiai szempontjai szerint reprezentatív. Azokat a politikai-ideológiai kérdéseket és a rájuk adott válaszokat mutatjuk be, melyek a rendszerváltozás percepcióját, összhangban két évvel korábbi vizsgálatunkkal, lényegi pontokon megragadják.

A következő ideológiai és politikai nézeteket vizsgáltuk:

1. posztmaterialis értékek (politikai részvétel, sajtószabadság, szólás- és lelkiismereti szabadság, helyi politizálás)
2. az állami intervenció helyeslése (szociálpolitikában, munkahely biztosításában, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésében)
3. az autonóm állampolgári szereppel kapcsolatos magas elvárások (sztrájk, bojkott, petíció, foglalás és a polgári engedetlenség egyéb formái)
4. a privatizáció helyeslése
5. a társadalmi egyenlőség szocialista eszméjének helyeslése (pl. nyugdíjmaximalizálás)
6. a meggazdagodás pszichológiai legitimálása (szorgalom, tehetség, tanulás, kemény munka).

Elteltek az egyes nézeteket elfogadók illetve elutasítók arányának mechanikus ismertetésétől, nyomban rátérünk annak elemzésére, hogy a válaszadók között milyen jellegzetes típusok alakultak ki aszerint, hogy a fenti hat témában miként vélekedtek. Három karakterisztikus ideológiai-politikai alapállású csoport különült el.

1. táblázat. Ideológiai-politikai profilsoportok és nézetek

	1. kripto- szocialisták	2. habozó liberálisok	3. konzisztens liberálisok
1.	x	+	x
2.	+	x	-
3.	x	+	+
4.	x	x	+
5.	x	+	x
6.	x	+	
	63%	18%	19%

N=79

+ = elfogadás

- = elutasítás

x = közömbös

A többségben lévő csoportot kriptoszocialistáknak neveztük, mivel egyetlen meghatározó markáns vonásuk az állami intervenció helyeslése volt (munkahely és minimálbér stb.), manifeszt szocialista-baloldali ideológiai azonosulás nélkül. Ezzel szemben állnak a liberálisok, akiknek egyik típusa következetesen kiáll a privatizáció és az állampolgári aktivitás és felelősség szerepének teljesskörű érvényesülése mellett. A másik típust habozónak nevezzük, mivel a privatizáció, valamint az állami intervenció tekintetében semleges, de az összes többi ideológiai-politikai nézetkarakterere liberális.

E három csoportot megvizsgáltuk aszerint, hogy tagjaik milyen iskolai végzettséggel rendelkeznek és az 1990-es választásokon milyen pártokra szavaztak.

2. táblázat. Ideológiai-politikai nézetcsoportok és az iskolai végzettség

Ideológiai-politikai nézetcsoportok (%-ban)*

iskolai végzettség	kripto- szocialisták n=49	habozó liberálisok n=14	konzisztens liberálisok n=15
alacsony	37	29	13
közepes	53	57	53
magas	10	14	33

* Az adatok a kis elemszám miatt csak tendenciákat szemléltetnek

A kriptoszocialisták körében található legnagyobb arányban az alacsony iskolai végzettségűek (37%), míg a konzisztens liberálisoknál ez az arány mindössze 13%. A magas iskolai végzettségűek viszont a konzisztens liberálisok körében fordulnak elő legnagyobb arányban (33%), szemben a kriptoszocialistákkal, ahol a magas iskolai végzettségűek aránya csupán 10%. A középfokú iskolai végzettségűek aránya nagyjából azonosan alakul

mindhárom csoportban. Amennyiben az iskolai végzettség mértéke valamilyen összefüggésbe hozható a kulturális tőke nagyságával, akkor azt mondhatjuk, hogy két évvel ezelőtti vizsgálatunk predikciói maradéktalanul érvényesülnek ma is.

3. táblázat. Ideológiai-politikai nézetcsoporthoz és az 1990-es választások alkalmával preferált pártprofilok

Ideológiai-politikai nézetcsoporthoz (%-ban)

Párt-választás	Ideológiai-politikai nézetcsoporthoz (%-ban)		
	Kripto-szocialisták n=50	habozó liberálisok n=14	konzisztens liberálisok n=15
nincs	36	43	27
konz-nemz.	32	14	7
liberális	18	36	40
szocialista	14	7	26

A táblázatból látható, hogy a kriptoszocialisták körében a legmagasabb az utóbb kormányra került koalíciós pártok preferálása (32%). E pártokat a habozó liberálisoknak csak 14%-a, a konzisztens liberálisoknak mindössze 7%-a részesítette előnyben. Liberális párt jelöltjeire szavazott a kriptoszocialisták 18%-a, szemben a habozó liberálisokkal, akiknek 36%-a szavazott liberális pártra és a konzisztens liberálisokkal, akiknek körében a szavazati arány 40%. Ezt az egyértelmű képet árnyalja a Szocialista Párt iránti preferencia, mely a kriptoszocialisták körében 14%-os, a konzisztens liberálisok körében 27%-os volt. A jelenség értelmezése külön tanulmányt érdemelne, most csak jelezzük, hogy az okok részint a konzisztens liberálisok társadalmi strukturális hátterében, másrészt a Szocialista Párt ambivalens politikai, ideológiai programjában húzódnak meg.

A pártokra nem szavazók aránya szerfelett magas a habozó liberálisok körében (43%), de a kriptoszocialisták 36%-a is kitért a határozott pártválasztás elől. Tendenciaszerűen azt mondhatjuk, hogy a redisztributív társadalmi szerveződés híveinek jelentős része nem maradt érintetlen a konzervatív-nemzeti retorikával szemben, bár sokan választották az ideológiai-politikai passzivitást is. A jövő kérdése, hogy az utóbbiak merre fordulnak, illetve mi történik a nemzeti konzervatív pártok híveivel, ha a kormánykoalíció következetesen piacépítő politikába kezd. A mai politikai élet másik nagy tartalékhadserege a habozó liberálisokból kerül ki, akik hacsak ki nem épülnek az autonóm demokratikus érdekképviseleti és részvételi formák (pl. szakszervezetek), a továbbiakban még passzívabbakká válhatnak. A konzisztens liberálisok nincsenek kitéve az etnocentrikus nemzeti azonosulás csábításának, nekik inkább azt kell eldönteni, hogy milyen mérvű állami szociálpolitika mellett javasolják a piacgazdaság és a liberális demokrácia elveinek érvényesülését.

Sajnos a vizsgálatnak ebben a fázisában a társadalmi háttérrel mérő változók (szocio-ökonómiai státus, mobilitási szint, lakóhely, foglalkozás, jövedelemszerzés típusa) közül csak az iskolai végzettség változója állt rendelkezésünkre, mely némiképp közvetve, de nagyjából megfeleltethető a társadalmi státussal. A legnagyobb fokú antiliberalizmust az alacsony iskolai végzettségű, politikailag passzív válaszadók körében tapasztaltuk. Ezzel szögesen ellentétben, de egyáltalán nem meglepetésszerűen, az antiliberalizmus hiánya, azaz a liberális értékek elfogadása a magas iskolai végzettségű, liberális pártokra szavazók körében a legjellemzőbb. A nemzeti konzervatív pártokra szavazók esetében antiliberalizmusra kiváltképp a középfokú iskolai végzettség hajlamosít. A középfokú végzettségű Szocialista Pártra szavazók inkább antiliberálisak, mint a magas végzettségűek. Úgy tűnik, hogy az iskolai végzettség egészében véve jobban meghatározza az ideológiai-politikai irányultságot, mint a pártpreferencia. A most zajló reprezentatív mintán kapott adatok későbbi sokváltozós elemzésének lesz a feladata, hogy kiderítsük a rendszerváltozásban való részvétel és a rendszerváltozás ideológiai-politikai percepciójának dinamikus és komplex képét.